Jelínek, Milan

[Havránek, Bohuslav. Studie o spisovném jazyce]

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. A, Řada jazykovědná. 1965, vol. 14, iss. A13, pp. 220-223

Stable URL (handle): https://hdl.handle.net/11222.digilib/100379
Access Date: 09. 12. 2024
Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

MUNI ARTS Masarykova univerzita Filozofická fakulta

Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University

digilib.phil.muni.cz

ruského označení *bespodležaščnyje predloženija*), ačkoli toto *subjektlos* se jinak v německy psané slavistické literatuře běžně (už od dob Miklošičových) objevuje jako termín pro zvláštní a odlišný typ vět — tzv. „bezpodmětých" nebo „neosobních".

Autor rovněž projevil velkou pečlivost a pozornost při zpracování rukopisu pro tisk, takže drobnější lapsy nebo nedůslednosti jsou v knize opravdu jen výjimkou. Tak např. v dokladě č. 342 (str. 72) je omylem označen za ak. skutečný gen. *drugychъ* závislý na základní číslovce (srov. *...i poimetъ drugychъ gorьšь sebe sedmь*). Nebo o prvních pěti kapitolách (po verš 24.) z Jagićovy edice Mar je sice v úvodním přehledu pramenů v podčarové poznámce správně uvedeno, že jsou doplněny z rukopisu mladšího (Deč), ale při citování dokladů v knize se to uvádí jen někde (srov. třeba doklady 894, 1124, 1155, 1314, 1316), kdežto většinou se označují pouhým Mar (viz např. doklady 21, 68, 115, 118, 170, 216, 239, 260, 370, 561, 587, 623, 916, 1310).

Kniha je konečně velmi dobře vybavena i typograficky a zasluhuje si uznání pro přesnou sazbu obtížného textu (stsl. doklady v transliteraci do latinky, řecké předlohy originálním písmem). Tiskových chyb (až na titly) je v ní vskutku překvapivě málo; jde většinou o háčky nad písmeny nebo o označení nosovosti (srov. např. doklady 14, 22, 40, 62, 101, 114, 132, 140, 170, 414, 444, 448, 449, 485, 487, 512, 912, 985, 1263 aj.).

Monografie R. Růžičky o syntaxi stsl. participií je dílo úctyhodné a reprezentativní. Plným právem o ní v 33. ročníku Slavie prohlásil K. Horálek, že „patří k nejvýznamnějším pracím z oboru staroslověnštiny v poválečném období".

Radoslav Večerka

Bohuslav Havránek: **Studie o spisovném jazyce.** Nakladatelství ČSAV, Praha 1963, 371 stran.

K sedmdesátým narozeninám akad. Bohuslava Havránka, slavisty světového jména, vyšel soubor jeho časopiseckých prací věnovaných problematice spisovné češtiny i jiných slovanských jazyků — *Studie o spisovném jazyce* (NČSAV, Praha 1963, 371s.). Je to nejen velmi záslužný vydavatelský čin, ale zároveň i úspěšný pokus o shrnutí pozoruhodných autorových myšlenek o funkci a struktuře spisovného jazyka, o historii jeho utváření a vývoji některých specifických spisovných prostředků, o jeho stylovém rozvrstvení a o mnoha jiných otázkách, které neztratily svou aktuálnost v dnešní době a zřejmě ji neztratí ani v budoucnosti. Třebaže jsou v souboru otištěny práce, které vznikly v časovém rozpětí více než čtyřiceti let, podávají ucelenou teorii spisovného jazyka a jeho kultury a zároveň ukazují praktickou aplikaci teoretických zásad při vysvětlování funkce jednotlivých spisovných prostředků i při kodifikaci spisovné normy. Přitom poměr mezi teoretickými studiemi napsanými na konci dvacátých a na počátku třicátých let a studiemi uveřejněnými později lze označit jako postupné prohlubování a rozvětvování původně formulovaných teoretických zásad. Autor opravuje v pozdějších statích své teorie jen v nepodstatných jednotlivostech, kdežto základní stanoviska nemění, jen je zpřesňuje a dotvrzuje jejich správnost novými jazykovými fakty. Tato pozoruhodná jednota názorů na spisovný jazyk v studiích z různých období umožnila mu zachovat původní texty téměř beze změn. Tam, kde autor zaujal později jiné stanovisko nebo původní názor v něčem obměnil, připojil v souborném vydání svých studií odkaz na pozdější změněnou nebo zpřesněnou formulaci. Jinak se omezuje jen na úpravy pravopisné a gramatické, které byly vynuceny změněnou kodifikací spisovné češtiny, na drobnější úpravy stylové a na doplnění jazykového materiálu v těch studiích, které se zabývají rozborem jednotlivých spisovných prostředků. Všechny stati jsou poněkud zkráceny, aby se zamezilo opakování formulací a argumentace. Je pochopitelné, že v původních verzích, které byly uveřejněny v různých jazykovědných časopisech a sbornících, bylo nutno teoretické zásady pro informaci čtenářů opakovat. Zkrácením statí nebyla nikde porušena logická souvislost textu ani nebyla oslabena argumentace. Autor na několika místech souboru svých studií raději opakuje teoretické zásady a někdy i dokladový materiál, aby zachoval přesvědčivost svých statí. S tím je třeba souhlasit, i když by se opakování některých teoretických zásad v prvním oddílu souboru a některých dokladů v druhém a třetím oddílu dalo zabránit příslušnými odkazy na předcházející text. Jsem si ovšem vědom toho, že by takováto pronikavější úprava studií poškodila jejich logickou sevřenost a navíc by příliš vzdálila původní text časopisecký od textu souboru. Čtenáři Havránkových Studií uvítají, že v souboru jsou původní cizojazyčné (francouzské a německé) stati přeloženy do češtiny.

B. Havránek uspořádal své studie do tří oddílů: v prvním pojednává o obecné problematice spisovného jazyka, zejména českého (s. 11—107), v druhém se zaměřuje na konkrétní otázky spisovné češtiny, a to na problémy její kodifikace (s. 111—148) a na otázky literárního jazyka a jeho tvůrců (s. 151—261), a konečně do třetího zahrnuje srovnávací studie o spisovných jazycích slovanských a jejich vztazích (s. 265—344). Každý oddíl je opatřen stručným ruským resumé, první dokonce ve shodě se svým tematickým členěním dvěma. O tom, jak autor směřoval

při volbě témat svých časopiseckých studií k syntéze, svědčí mimo jiné ta okolnost, že mohl k resumé připojeným k prvním dvěma oddílům svého souboru využít prací již tištěných. Pokud jde o tematické rozvržení studií do jednotlivých oddílů, tvoří první dva oddíly jistý celek proti třetímu. I v druhém oddílu jsou totiž přetištěny stati, které se zabývají obecnou problematikou spisovného jazyka, např. stať o obecných zásadách pro kulturu jazyka (s. 111n.) nebo stať o demokratizaci spisovného jazyka (s. 145n.), a kromě toho jsou všechny studie prvních dvou oddílů založeny z největší části na rozboru spisovné češtiny a na zobecnění výsledků této analýzy. Ve třetím oddílu jsou sice soustředěny studie se srovnávací problematikou mezislovanskou, ale i zde je hlavní pozornost věnována spisovné češtině.

Havránkovy studie v prvním oddílu umožňují nám sledovat vývoj autorových názorů na funkci spisovného jazyka a jeho vnitřní diferenciaci. Seznamujeme se tak nejen s historií teorie spisovného jazyka, vypracované pražskou lingvistickou školou, v níž Havránek zaujímal významné postavení, ale i se zásadami platícími v podstatě dodnes pro teoretickou i praktickou práci v oblasti jazykové kultury. Při hodnocení Havránkova přínosu k novodobé teorii spisovného jazyka musíme si být vědomi té okolnosti, že šlo o probojování nového, synchronního pohledu na spisovný jazyk, o nové stanovení jeho funkcí a z toho plynoucích závěrů pro kodifikaci a kulturu spisovného jazyka. Ještě v druhé polovině dvacátých let se totiž mezi některými filology a ještě více mezi středoškolskými učiteli houževnatě držely teoretické názory historické školy, podle nichž se současný spisovný jazyk měřil kritérii historické kontinuity. Právě ke konci dvacátých let přišla nová vlna purismu, která nesmyslně navazovala na nevědecká kritéria brusičství šedesátých až devadesátých let minulého století. Proto mají vystoupení Havránkova takovou důležitost pro další vývoj teorie spisovného jazyka i pro otázky kodifikace a kultury spisovné češtiny. Pravda, nástup nového proudu, reprezentovaného pražskou lingvistickou školou a některými jazykovědci s pražskou školou sympatizujícími, byl připravován už v dvacátých letech (pozoruhodné jsou zejména teoretické i prakticky zaměřené stati V. Ertla), ale Havránek se zasloužil o vypracování ucelené, logicky skloubené teorie, opřené o vědecký rozbor současného stavu spisovné češtiny. Vděčíme tedy hlavně Havránkovi za novodobou teorii spisovného jazyka, která se stala základem pro řízení prací kodifikačních i pro usměrňování jazykové kultury. Teorie pražské lingvistické školy obstála pak v poválečné době při prověřování obecnými kritérii marxistické filosofie a metodologie. Nemohlo tomu být jinak, neboť nová teorie nevznikla spekulací, održenou od jazykových faktů, nýbrž hlubokým rozborem jazyka a zobecněním jeho výsledků. Námitky proti funkční a strukturální teorii spisovného jazyka, které byly paušálně — bez hlubší argumentace — vznášeny hlavně v první polovině padesátých let, byly většinou projevem primitivního, ve své podstatě antimarxistického dogmatismu. Teorie pražské školy vyšla z tohoto nebezpečí vítězně; eklekticky zkonstruovaná teorie spisovného jazyka, vydávaná za „marxistickou", nemohla jí konkurovat hlavně pro svůj historizující postoj k jazykové problematice.

Domnívám se, že by nebylo účelné podávat v recenzi přehled teoretických názorů Havránkových, neboť každému jazykovědci zabývajícímu se problematikou spisovné češtiny jsou dobře známy. Je však důležité uvědomit si jejich dobový kontext a postup jejich rozvíjení. To je právě umožněno soustředěním Havránkových teoretických studií do prvního oddílu. Není náhodné, že jeho první studie hledající specifičnost jazyka spisovného proti „lidovému" a hovorovému pocházejí z konce dvacátých let, kdy se dostávaly otázky kodifikace a kultury spisovného jazyka a otázky jazykové i stylistické kritiky spisovných projevů do popředí zájmu naší kulturní veřejnosti. Tehdy šlo o vytvoření solidní teoretické základny pro kodifikační a jazykově kritickou praxi. Havránek odpověděl na společenskou potřebu teoreticky vyspělou statí *Funkce spisovného jazyka* (z. r. 1929) a své myšlenky ještě v témž roce konkretizoval v studii *Vliv funkce spisovného jazyka na fonologickou a gramatickou strukturu spisovné češtiny*. Vymezení funkce spisovného jazyka, které podal v naší lingvistické literatuře v úplnosti po prvé, posloužilo mu jako základ k vyvození vlastností spisovného systému a k stanovení zásad pro kodifikaci a kulturu spisovného jazyka. Pozoruhodný je jeho výklad o některých fonologických, morfologických a syntaktických zvláštnostech spisovné češtiny, závislých na specifické funkci spisovného systému. Pokud jde o slovní zásobu, upozornil hlavně na intelektualizační proces, kterým se spisovný jazyk ve svém vývoji oddaluje od svého původního nářečního východiska. V druhé z uvedených statí pak autor doložil intelektualizaci spisovné syntaxe. Již první jeho stať se ostře obrátila proti purismu, který byl v té době značně rozšířen nejen u středoškolských učitelů, ale i v redakční praxi časopisu Naše řeč. Přímo kacířsky zněl v tehdejší době Havránkův závěr, že „vytýkat spisovnému jazyku stopy cizího vlivu je prostě neporozumění vývoji spisovného jazyka a jeho úkolům", neboť „stopy toho vlivu si vysloužil jazyk tím, že byl nositelem kulturního vývoje svého národa" (s. 17). Mnohem podrobněji pak probírá Havránek tyto otázky v stati *Úkoly spisovného jazyka a jeho kultura* (z. r. 1932), kterou zasáhl do diskuse o kodifikaci spisovné češtiny a o principech jazykové

kultury a jazykové kritiky. Tato stať vešla do dějin české jazykovědy jako jeden ze základních teoretických projevů, které odhalily reakčnost puristických stanovisek a definitivně rozbily purismus jako systém kritérií pro jazykovou kulturu. Havránek si v této studii získal veliké zásluhy i tím, že podrobně pojednal o funkčním rozlišení spisovného jazyka a o procesech, které této funkční diferenciaci napomáhají (o intelektualizaci, automatizaci a aktualizaci). Tím přispěl k položení teoretických základů moderní funkční stylistiky a stylové kritiky. Svou teorii pak prohloubil a podepřel dalšími argumenty v studii *K funkčnímu rozvrstvení spisovného jazyka* (1942). V ní se zaměřil hlavně na stanovení rozdílů mezi „funkčním jazykem" a „funkčním stylem", tedy na vyřešení otázky, která má základní důležitost pro teorii stylu. Havránek tak vlastně svou statí uzavřel diskusi o otázkách stylistických, která proběhla v r. 1941 v Slově a slovesnosti (základní myšlenky o stylu a stylistice publikoval však již dříve v hesle *Stylistika*, vypracovaném pro Ottův Slovník naučný nové doby v r. 1940). Vedle otázek stylistických propracoval teorii hovorového jazyka a tím vytvořil velmi dobrou základnu pro diskuse následujících let, v nichž se řešil poměr mezi vlastním jazykem spisovným, jazykem hovorovým, obecnou češtinou a interdialekty. Z jednotlivých „funkčních jazyků" (dnes bychom mluvili spíše o funkčních stylových vrstvách) věnoval Havránek pozornost lexikálním zvláštnostem odborného jazyka (v heslu *Terminologie* pro Ottův Slovník naučný nové doby z r. 1943) a zejména pak „jazyku básnickému" (ve dvou rozhlasových přednáškách z r. 1947, které byly otištěny ve sborníčku *O básnickém jazyce*). Havránkova stať o terminologii patří dodnes k našim nejdůležitějším teoretickým projevům o otázkách odborného názvosloví. Stati o „básnickém jazyce" dobře uvádějí do problematiky vyjadřování uměleckého, i když dnes nelze souhlasit se všemi soudy zde pronesenými (autor např. nepracuje s pojmem uměleckého zobrazení, který má podle mého soudu základní důležitost pro chápání specifičnosti „básnického jazyka"; tradiční termín „básnický jazyk" by bylo třeba zaměnit termínem „umělecký jazyk" aj.). Ať již však máme jakékoli výhrady k Havránkovým soudům, nemůžeme jim upřít zásadní význam pro rozvíjení teorie uměleckého jazyka. Jejich pokrokový charakter je zcela zjevný, srovnáme-li Havránkovy články s jinými teoriemi „básnického jazyka", vycházejícími z tzv. klasické poetiky.

Třebaže Havránek ani před r. 1945 neopomíjel společenské faktory při výkladu funkce a vývoje spisovného jazyka, v jeho statích po r. 1945 zřetel k vývoji společnosti sílí. Mimo jiné o tom podávají svědectví dvě jeho studie, napsané z pozic uvědomělého marxisty: *K obecným vývojovým zákonitostem spisovných jazyků* (1955, 1958) a *Kulturní revoluce a kultura jazyka* (1960). V první stati podává zdařilý pokus o výklad spojitostí mezi vývojem spisovné češtiny a historií národního společenství a formuluje obecné metodické zásady pro výzkum vztahů mezi vývojem jazyka a společnosti. Doporučuje mimo jiné rozlišovat „jazyk kulturní" (poměrně jednotný jazyk mluvený a jazyk písemných záznamů před rozvitým písemnictvím) a „spisovný" (v období rozvité literatury) a upozorňuje na opožďování vývoje jazyka za vývojem společenských vztahů. V druhé stati se zamýšlí nad posláním jazykovědy v kulturní revoluci, která klade vedle jiných požadavků i úkol zvýšit kulturu spisovného jazyka. Ponecháme-li stranou nejasnost termínu „kulturní revoluce", který se rozšířil do společenských věd z publicistiky, je tu podán promyšlený program jazykovědné práce ve prospěch socialistické společnosti.

Už v prvním oddíle Havránkových Studií jsou v jednotlivých článcích podány praktické závěry pro kodifikaci spisovné češtiny a je vypracován promyšlený program jazykové kultury. To svědčí o autorově angažovanosti v řešení praktických jazykových otázek, o jeho snaze podpírat praxi teoretickým rozborem daného problému. Na tyto stati převahou teoretické navazují pak stati zaměřené prakticky, které autor shrnul do první části druhého oddílu svých Studií. Budiž po pravdě řečeno, že i tyto práce mají vysokou teoretickou úroveň, takže tvoří se statěmi prvního oddílu užší tematický celek. Základní kritéria pro moderní kodifikaci spis. jazyka a pro jeho kulturu přinesla stať *Obecné zásady pro kulturu jazyka*, publikovaná v r. 1932 anonymně jako stanovisko Pražského lingvistického kroužku k otázkám jazykové kultury. Přesvědčivost zásad zde vyslovených nejen přispěla k definitivnímu rozbití purismu, ale zároveň sjednotila přední jazykovědce pro kodifikační práce následujících let. Z těchto zásad v podstatě vychází i naše dnešní kodifikace a podle nich se dodnes řídí naše jazyková kultura. Jejich správnost ostatně dotvrzuje na bohatém materiálu sám autor v stati opublikované o patnáct let později pod názvem *Zásady Pražského lingvistického kroužku a nová kodifikace spisovné češtiny* (1948). Z nich vycházejí i Havránkovy návrhy na změny v kodifikaci spis. normy, obsažené v stati *Mluvnická kodifikace spisovné češtiny* (1935) a z větší části realizované ve vydání Pravidel českého pravopisu v r. 1941. Ukázkou toho, jak je třeba aplikovat zásady pražské lingvistické školy při rozhodování o správnosti konkrétního slovotvorného jevu, je Havránkův článek *Adjektiva bezpříznakový, bezpřízvučný, bezdrátový apod.* (1941). Autor v něm slovotvorný typ *bezpříznakový* nejen obhájil, ale stanovil i obecné tendence ve vývoji adjektiv vzniklých ze slovních spojení s předložkou *bez* (*bezpříznakový* < *bez příznaku*). Zásadní význam pro kodifikaci spisovné češtiny

má Havránkova stať *Demokratizace spisovného jazyka* (1947), která upozornila na hlavní směr vývoje spisovné normy v období budování socialistické společnosti.

Do druhé části druhého oddílu shrnul Havránek své studie o jazyce a stylu jednotlivých slovesných tvůrců a o jazyce novodobé české literatury. Těmito statěmi publikovanými v rozmezí čtyřiceti let přispěl nejen k poznání novodobých dějin spisovné češtiny, ale i k vypracování metodiky jazykového rozboru literárního díla. Průkopnická po stránce metodické je zejména studie *Jazyk Máchův* (1938), která zároveň přináší mnoho cenného materiálu pro poznání literární češtiny závěrečného období obrozenského. K jazyku tohoto období se Havránek vrátil ve své jubilejní stati *Josef Jungmann a český jazyk* (1947). Vynikajícím příspěvkem k dějinám literárního jazyka a zároveň významným činem metodologickým je první ze tří *Studií o jazyce a díle Boženy Němcové* (1943). Vysokou úrovní vyniká i stať *O dobovém zabarvení jazyka u Jiráska*, třebaže ji autor otiskl už v r. 1921. Havránek zařadil do souboru svých statí i čtyři příspěvky k otázkám jazyka dnešní umělecké literatury (dva z r. 1951, třetí z r. 1953 a čtvrtý z r. 1961), v nichž navazuje na své starší práce o problematice uměleckého jazyka. I když první tři stati jsou v lecčems poplatné Stalinovým soudům o jazyce, přece jen znamenají značný pokrok v hodnocení jazyka uměleckých děl. Havránek se díky své obrovské erudici v podstatě ubránil vulgarizačnímu proudu, který s sebou strhl celou řadu našich předních jazykovědců.

Šíři Havránkových znalostí a zájmů dokládá třetí oddíl, v němž jsou soustředěny srovnávací studie o spisovných jazycích slovanských. Jejich chronologické uspořádání dobře ukazuje, jak autor postupoval od srovnávání jednotlivých jevů přes srovnávání dílčích systémů a přes zjišťování vzájemných vlivů k obecným otázkám metodologickým. Ve srovnávacím výzkumu slovotvorných jevů nebyla dosud co do metody a úplnosti interpretace materiálu překonána Havránkova studie *Příspěvek k tvoření slov ve spisovných jazycích slovanských* (o adjektivech s významem lat. adjektiv na *-bilis*, 1929). Cenné podněty pro srovnávací fonologii poskytla studie *K adaptaci fonologických systémů ve spisovných jazycích slovanských* (1931), která ukázala na nutnost přihlížet při výkladu fonologických jevů ve spisovných jazycích k mimojazykovým faktorům. Zásadní význam pak mají Havránkovy studie o *vlivech spisovné češtiny na jiné jazyky slovanské v době feudalismu*, spojené pod tímto názvem v jeden volně souvisící celek. Autor v nich řeší vlivy kulturní češtiny na polštinu, běloruštinu, ukrajinštinu, lužickou srbštinu a charvátštinu (1939); dokazuje existenci církevní slovanštiny v Polsku (1956); vyslovuje domněnku o tom, že rukopisy polské královny Jadwigy byly české (1938); konečně zjišťuje vliv staršího českého mluvnictví na sestavování gramatik u jiných slovanských národů (1939). Zajímavý materiál, ze značné části původní, přináší stať *Vliv nové spisovné češtiny na spisovné jazyky jihoslovanské* (1940), ve které autor sleduje hlavně působení české terminologie při vytváření terminologie v jazycích jihoslovanských.

Havránek zcela programaticky uzavírá soubor svých studií dvěma pracemi povahy metodologické: *K otázce mezislovanských vztahů spisovných jazyků* (1955) a *Charakter a úkoly srovnávacího studia spisovných jazyků slovanských* (1958). Jejich pokračováním je pak stať *Srovnávací studium struktury spisovných jazyků slovanských*, která už nemohla být pojata do Studií a vyšla ve sborníku Čs. přednášky pro V. mezinárodní sjezd slavistů v Sofii (1963). Těmito statěmi autor vytvořil teoretické a metodologické předpoklady pro srovnávací studium jazyků spisovných, odlišné od zásad pro srovnávací studium jazyků vůbec.

Havránkovy Studie důstojně reprezentují československou jazykovědnou teorii a zároveň jsou bohatým zdrojem poučení o spisovném jazyce českém i o jiných spisovných jazycích slovanských. Jejich souborné vydání je významný ediční čin. *Milan Jelínek*

Voprosy teorii lingvističeskoj geografii. Akademija nauk SSSR. Institut russkogo jazyka. Pod redakcijej člena korespondenta AN SSSR *R. I. Avanesova*. Moskva 1962. Stran 254 + 4 mapky. Autoři: *R. I. Avanesov, S. B. Bromlejová, L. N. Bulatovová, L. P. Žukovskaja, L. B. Kuzminová, E. V. Nemčenková, V. G. Orlovová.*

Uvedená knížka, věnovaná otázkám teorie jazykového zeměpisu, přichází v pravou chvíli a sáhnou po ní nejen dialektologové čeští, ale také v ostatních zemích socialistického tábora. Moskevský autorský kolektiv odpovídá v ní na aktuální otázky současné dialektologie, která si vytyčuje dalekosáhlé úkoly, jež už nejsou zdaleka realizovatelné jedincem. Je nanejvýš sympatické, že moskevský kolektiv přistupuje k řešení složitých teoretických otázek jazykového zeměpisu se vší odpovědností a obrací se na ostatní slovanské dialektology s výzvou o kritické připomínky. Náš referát si neklade za cíl stavět se kriticky k jednotlivým výtěžkům moskevských dialektologů, chce však dokumentovat na českém materiálu, do jaké míry mají teoretické vývody moskevských dialektologů širší obecnou platnost.